

GELOOF EN GELUK IN LANDEN

Maarten Berg en Ruut Veenhoven¹

Abstract – Three questions are addressed in this paper: 1) Are people happier in nations where religion is prominent? 2) Does religious denomination matter in that context? 3) Are people less happy in religiously diverse nations? Comparison of 142 nations around 2005 yields the following answers: 1) People tend to be less happy in the most religious nations. 2) Average happiness is higher the more Christians in the nations and lower the more Muslims or Buddhist. 3) Religious diversity is negatively related to happiness among most countries, but is slightly positively related to average happiness in western nations.

Inleiding

Kerken stromen leeg in West-Europa. Een enkele vrijdenker ziet dat als een goede ontwikkeling, maar in de publieke meningsvorming worden vooral de schaduwkanten benadrukt. Er komen wel wat nieuwe moskeeën bij, maar daar is ook niet iedereen gelukkig mee. Nieuwe religies worden aangemerkt als een bedreiging van Christelijke waarden, en ondertussen smeult nog steeds de oude strijd tussen Katholieken en Protestanten. Kortom, er is nog steeds discussie over geloof en samenleving.

Die discussie over geloof en samenleving kent vele invalshoeken. Eén van die invalshoeken is het belang van georganiseerd geloof voor sociale cohesie. In dat verband wordt de teloorgang van de Christelijke kerken betreurd, maar wordt tegelijkertijd ook de opkomst van nieuwe religies als een gevaar gezien. Een andere invalshoek is de rol van geloof bij emancipatie van minderheden in de samenleving. In dat verband worden kerken vaak geprezen voor hun roep om aandacht voor verschoppelingen, maar tegelijkertijd ook verfoeid voor het legitimeren van traditionele ongelijke verhoudingen. Een bekend perspectief uit de historische sociologie is de rol van geloof in de maatschappelijke ontwikkeling. In die context schreef Max Weber het Protestantisme een belangrijke rol toe bij het ontstaan van het kapitalisme.

In dit artikel verkennen wij een ander perspectief en bekijken wij de maatschappelijke rol van geloof vanuit een utilitaristisch gezichtspunt. De vraag is dan in hoeverre geloof bijdraagt aan groter geluk van het grootste aantal burgers.

¹ Correspondentie adres: prof. dr. Ruut Veenhoven, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738 3000DR Rotterdam, Nederland. E-mail: veenhoven@fsw.eur.nl

Veronderstellingen over effect van geloof op geluk

Over die vraag doen wel enige veronderstellingen de ronde, zij het meestal niet in een expliciet op geluk gericht discours. Zo wordt er verondersteld dat georganiseerd geloof tal van nuttige maatschappelijke functies vervult en als zodanig bijdraagt aan het geluk. Dat geldt uitaard in de eerste plaats voor het geluk van de gelovigen zelf, die antwoord krijgen op existentiële vragen, troost vinden in rituelen en steun krijgen van de geloofsgemeenschap. Ook ongelovigen kunnen echter baat hebben bij het behoud van kerken. In dat verband wordt onder meer gesproken over de maatschappelijke gewetensfunctie van kerken en over de goede werken die ze verrichten. Ontkerkelijking zou daarom afbreuk doen aan het geluk van de gemiddelde burger. Als dat zo is kan gepleit worden voor instandhouding van kerken. Echte utilitaristen kunnen daar dan niet tegen zijn, ook al komt hun moraal uit een andere hoek.

Wat geldt voor geloof in brede zin, hoeft niet evenzeer op te gaan voor iedere geloofsrichting. Het ene geloof kan meer geluk brengen dan het andere. In dat verband wordt wel beweerd dat het Katholicisme geluksvriendelijker is dan het Protestantisme en wordt recentelijk ook wel het Boeddhisme aangeprezen. Als dat waar is zou ondersteuning van alleen bepaalde kerken bepleit kunnen worden.

Selectieve ondersteuning van kerken kan ook worden bepleit om verschil in geloof in te dammen. De leegloop van kerken gaat namelijk gepaard met een toenemende diversiteit onder de overblijvende gelovigen en dat wordt ook wel gezien als een bedreiging. Verschil in geloof zou kunnen leiden tot morele anomie en sociale strijd en dat zou het geluk van de gemiddelde burger nadelig kunnen beïnvloeden.

Net als andere perspectieven is het utilitaristische perspectief op geloof en samenleving in de eerste plaats een bron van speculatie. Anders dan bij de meeste perspectieven het geval is kunnen utilitaristische speculaties ook getoetst worden aan de werkelijkheid. Dit artikel laat zien hoe dat kan en wat een dergelijke toetsing oplevert.

Eerder onderzoek naar geloof en geluk

Literatuur over de relatie tussen geloof en geluk is te vinden in de ‘Bibliography of Happiness’ (Veenhoven, 2010a). Een deel van die literatuur rapporteert empirisch onderzoek en het merendeel van dat onderzoek heeft betrekking op de volgende vragen: 1) Zijn gelovige mensen gelukkiger? 2) Is dat verschil in alle landen hetzelfde? 3) Leven mensen gelukkiger in landen waar geloof het meest prominent aanwezig is? Vraag 1 speelt uitsluitend op individueel niveau. Vraag 2 heeft eveneens betrekking op individuen, maar vergelijkt individuele effecten tussen landen. Vraag 3 speelt uitsluitend op landniveau. Hoewel dit artikel over die laatste vraag gaat, is het is toch nuttig om ook het onderzoek over de eerste twee vragen kort te bespreken.

Zijn gelovige mensen gelukkiger?

Hierover is veel onderzoek gedaan, vooral in de VS. De nadruk ligt daarbij op Christelijk geloof en de vergelijking betreft voornamelijk onkerkelijken. De resultaten van dit

onderzoek zijn bijeen gebracht in de collectie ‘Correlational Findings’ van de al genoemde World Database of Happiness (Veenhoven, 2010b). Veel van dat onderzoek wijst uit dat gelovige mensen een tikje gelukkiger zijn dan ongelovigen (e.g. Inglehart, 1990; Witter, Okun en Haring, 1985; Andrews en Whitey, 1976), maar er zijn ook onderzoeken die geen verschil blootleggen. Voor zover gelovigen gelukkiger zijn, is meestal niet duidelijk of dat verschil zit in het geloof als zodanig, of in het kerklidmaatschap en de daarmee verbonden sociale contacten. Er is ook onduidelijkheid over oorzaak en gevolg: maakt geloof gelukkiger of zijn gelukkige mensen meer geneigd tot geloof? Onderscheid van oorzaak en gevolg vereist langdurig follow-up onderzoek van mensen die een kerk verlaten of er zich bij aansluiten. Dergelijk onderzoek is echter nog niet gedaan.

Zijn gelovige mensen gelukkiger in bepaalde landen?

Anders dan in de USA blijkt in Denemarken en Nederland nauwelijks een verband tussen geloof en geluk (Snoep, 2006). Het verband tussen geloof en geluk is dus kennelijk niet universeel. Dat er in de USA wel een verband bestaat kan te maken hebben met het feit dat Amerikanen veel verhuizen en dat de verzorgingsstaat er zwakker is, waardoor de sociale functie van kerken relatief belangrijk is.

Groter geluk in geloviger landen?

Ten slotte is er ook enig onderzoek naar gemiddeld geluk in landen waar geloof meer of minder prominent aanwezig is. De resultaten van dit onderzoek staan ook in de ‘World Database of Happiness’ (Veenhoven, 2010c). Daarbij zijn positieve correlaties gevonden. Dit onderzoek heeft betrekking op een beperkt aantal landen in de jaren 90 van de vorige eeuw. Er is daarbij geen onderscheid gemaakt naar aard van geloof en geluk is alleen gemeten met vragen naar algemene levensvoldoening. In dit artikel rapporteren wij onderzoek onder een veel groter aantal landen rond 2005, waarbij onderscheid wordt gemaakt naar aard van geloof. Bovendien wordt naast de algemene levensvoldoening (geluk) ook de levenstevredenheid en het stemmingsniveau gemeten.

1. Dit onderzoek

1.1. Vragen

In dit artikel zoeken wij antwoord op drie vragen: 1) De eerste vraag is of de *mate* van geloof in landen van invloed is op het geluk van de gemiddelde burger. Die vraag heeft niet alleen betrekking op het bestaan van een verband, maar ook op de vorm ervan. Enig geloof is misschien goed voor het geluk, maar religieus fanatisme kan het geluk ook negatief beïnvloeden. 2) De tweede vraag is of ieder geloof even goed is voor het geluk. Er wordt daarbij dus gekeken naar de *aard* van geloof en de aanhang van verschillende geloven in landen. De derde vraag is hoe *diversiteit* in geloof uitwerkt op geluk. Over-

heersen de voordelen van religieuze diversiteit zoals culturele verrijking of de nadelen, zoals religieus conflict?

Bij alle drie de vragen wordt onderscheid gemaakt tussen hoe deze aspecten van geloof uitwerken op mondiaal niveau en hoe ze uitwerken in de moderne, Westerse wereld². Het is namelijk niet ondenkbaar dat geloof anders uitwerkt in de in de Westerse wereld dan in de wereld als geheel³. Volgens Snoep (2006) is de vraag niet *of* geloof gelukkiger maakt, maar “onder welke voorwaarden en voor welke mensen” de positieve effecten overheersen.

1.2. *Method*

De vragen die we in dat artikel willen beantwoorden hebben betrekking op de aanwezigheid van geloof in de samenleving en daarom is landvergelijking een geschikte methode. Wij vergelijken alle landen waarvan vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn over geloof en geluk. Dat zijn in totaal 142 landen. De kenmerken van die landen zijn als volgt gemeten:

Meting van geloof in landen In deze studie richten wij ons op drie aspecten van geloof in landen: 1) de mate van geloof, 2) de aard van geloven en 3) de diversiteit aan geloven. *Mate van geloof* Dit aspect is gemeten met antwoorden op de enquêtevraag “Hoe belangrijk is God in uw leven?” Antwoorden kunnen variëren van 1 (helemaal niet belangrijk) tot 10 (heel belangrijk). In het kader van de World Values Survey (2002, 2005) is deze vraag voorgelegd aan representatieve steekproeven van de bevolking in tal van landen. Uit de antwoorden van individuele respondenten zijn landgemiddelden berekend⁴. Deze vraag refereert impliciet aan monotheïstisch geloof en meet daarom misschien niet helemaal hetzelfde in Boeddhistische of Hindoeïstische landen⁵.

² Om dezelfde reden is ook apart gekeken naar zogenaamde ‘transitielanden’, landen die in snel tempo aan het veranderen zijn. Het gaat daarbij om voormalige communistische landen en de zogenaamde ‘Aziatische Tijgers’ (Albanië, Armenië, Azerbeidjaan, Bosnië, Bulgarije, China, Estland, Georgië, Hongarije, Hongkong, Japan, Kazachstan, Kosovo, Kroatië, Kyrgyzstan, Letland, Litouwen, Macedonië, Maleisië, Moldavië, Montenegro, Oekraïne, Oezbekistan, Polen, Roemenie, Rusland, Servië, Singapore, Slovenië, Slowakije, Tadzjikistan, Taiwan, Tsjechië, Wit-Rusland, Zuid-Korea). Het is niet ondenkbaar dat religie andere effecten heeft in deze landen dan op mondiaal niveau. Onze data, die we hier niet publiceren, maar wel beschikbaar stellen aan geïnteresseerden, wijzen dat echter niet uit. De mate van religiositeit en de religieuze diversiteit hangen op vergelijkbare wijze samen met geluk als in de wereld als geheel. Als het gaat om de invloed van specifieke religies zijn er wel enkele verschillen met het mondiale patroon, maar die lijken vooral het gevolg van het kleine aantal landen.

³ Ook binnen de westerse wereld kunnen verschillen bestaan, zoals al bleek bij het genoemde onderzoek van Snoep (2006). Die verschillen blijven in dit artikel buiten beschouwing.

⁴ Voor zoverre landen in beide ‘waves’ van de WVS voorkomen, is de gemiddelde score gebruikt.

⁵ Om die reden is nog een analyse uitgevoerd onder alle landen behalve landen met een substantieel percentage Boeddhisten en/of Hindoes (Bangladesh, Bhutan, Brunei, Burma, Cambodja, China, India, Japan, Laos, Maleisië, Mongolie, Nepal, Singapore, Sri Lanka, Taiwan, Thailand, Vietnam en Zuid-Korea). De resultaten van deze analyse waren vrijwel identiek aan de resultaten van onze hoofdanalyse, zoals besproken in de resultaten-sectie.

Aard van geloof: Per land is gekeken naar het percentage Protestanten, het percentage Katholieken, het percentage Joden, het percentage Hindoes, het percentage Boeddhisten en het percentage Moslims^{6,7}.

- Percentage Protestanten. De data komen over het aantal protestanten komen uit verschillende bronnen, in het bijzonder US State Department International Religious Freedom Report 2004 en CIA Factbook. De data over het aantal inwoners per land komen van US Census Bureau (schattingen uit 2005). Door per land het aantal protestanten te delen door het totale aantal inwoners, kan het percentage protestanten worden berekend.
- Percentage Katholieken. De katholieke kerk houdt zelf, per bisdom, statistieken bij. Op die manier zijn ook de landpercentages te berekenen. Deze staan op de website Catholic-hierarchy.org.
- Percentage Moslims. De cijfers komen uit het International Religious Freedom Report 2004.
- Percentage Joden. De cijfers komen van het World Jewish Congress (1998).
- Percentage Boeddhisten. De data komen over het aantal Boeddhisten komen uit verschillende bronnen, voornamelijk International Religious Freedom Report 2006 en CIA Factbook.
- Percentage Hindoes. De cijfers komen uit CIA Factbook (2006).

⁶ Er bestaan ook gegevens over het aandeel van soennieten respectievelijk sjiieten in het totale aantal moslims in landen. Deze gegevens zijn niet gebruikt in dit artikel, onder meer vanwege hun geringe samenhang met geluk.

⁷ De gebruikte cijfers komen van de website www.NationMaster.com. Deze website, bedoeld voor internationale vergelijkingen, baseert zich op verschillende bronnen originele bronnen. Dit heeft als voordeel dat het aantal landen waarin een bepaald landkenmerk is gemeten kan worden vergroot. Een nadeel is echter dat het landkenmerk in verschillende landen verschillend kan zijn gemeten, wat ten koste zou kunnen gaan van de internationale vergelijkbaarheid. Uit het feit dat in Djibouti het percentage van de mensen dat moslim, katholiek of protestants is boven de 101% ligt, blijkt dat er daadwerkelijk fouten kunnen insluipen. Behalve problemen met betrekking tot de internationale vergelijkbaarheid, spelen er ook andere potentiële problemen. Allereerst is het onderscheid tussen religie en de daarmee samenhangende cultuur niet altijd eenvoudig te maken. Het feit dat Tunesië volgens de gebruikte cijfers voor 99% uit moslims bestaat, wil niet zeggen dat al deze mensen ook religieus zijn in de werkelijke betekenis van het woord. Voorts kun je je afvragen of de katholieke kerk er geen belang bij heeft om het aantal katholieken hoger in te schatten dan in werkelijkheid gerechtvaardigd is. Tot slot moet worden opgemerkt dat religies niet van elkaar verschillen, maar dat er ook binnen religies allerlei subvarianten te onderscheiden zijn. De indeling van religies zoals die hier is gebruikt is dan ook een grove.

Bovengenoemde bezwaren moeten echter niet worden overdreven. Fouten, zoals in het geval van Djibouti, zijn zeer uitzonderlijk, en lijken marginaal qua omvang. Wanneer de verschillende scores voor de verschillende landen worden bekeken, springen geen overduidelijke fouten in het oog. Het feit dat de katholieke kerk zelf cijfers bijhoudt is geen probleem aangezien het om een rangorde tussen landen gaat en de absolute cijfers er minder toe doen. Het punt dat religies geen homogene blokken vormen is evenmin erg zwaarwegend. Net zoals je onderzoek kunt doen naar het verschil tussen mannen en vrouwen (de variatie binnen beide categorieën negerend of buiten beschouwing latend), kun je onderzoek doen naar de verschillen tussen verschillende religies. Eventuele verschillen binnen religies leggen de methodologische lat in feite alleen maar hoger. Wanneer bijvoorbeeld de Islam in Indonesië grote verschillen vertoont met de Islam in Saudi Arabië, dan zal het moeilijker worden om statistisch betekenisvolle verbanden te vinden. Dat betekent dat wanneer dergelijke verbanden wél worden gevonden, datgene wat verschillende vormen van de Islam gemeen hebben kennelijk sterk genoeg is om tot uiting te komen in de onderzoeksresultaten. Anders gezegd: eventuele variaties binnen religies vergroten de kans op fouten van de tweede soort, maar niet de kans op fouten van de eerste soort.

Diversiteit in geloof: De mate van religieuze diversiteit is berekend op basis van data uit de Encyclopedia Britannica (2001). Elk land verkrijgt aldus een score tussen de 0 en de 1. Hoe hoger de score, hoe groter de religieuze diversiteit⁸.

Meting geluk in landen ‘Geluk’ wordt opgevat als ‘levensvoldoening’, dat wil zeggen de subjectieve waardering van het (eigen) leven als geheel. Dit begrip is nader gepreciseerd in een eerder nummer van dit tijdschrift (Veenhoven 2009a). Bij beoordeling van hun leven als geheel maken mensen gebruik van twee bronnen van informatie: 1) hoe prettig ze zich over het algemeen voelen en 2) in hoeverre hun leven voldoet aan hun wensen. In dit verband spreekt Veenhoven (2009b) van ‘componenten’ van geluk; respectievelijk de ‘affectieve component’ (stemming) en de ‘cognitieve component’ (tevredenheid). Hij ziet die componenten als subtotaal in de evaluatie van het leven als geheel, die hij ‘overall happiness’ noemt.

Al deze vormen van geluk zijn zaken die men in gedachten heeft en die daarom gemeten kunnen worden door er naar te vragen. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van antwoorden op vragen naar geluk in de ‘Gallup World Poll’ (2009). Geen ander databestand bevat geluksgegevens van een zo groot aantal landen en in tegenstelling tot alle andere landvergelijkende studies bevat de Gallup World Poll vragen over zowel algehele levensvoldoening (overall happiness) als de componenten ‘stemmingsniveau’ en ‘tevredenheid’.

Geluk. Voldoening met het leven als geheel is gemeten met een enquêtevraag waarvan de Engelse versie als volgt luidt: “All things considered, how satisfied are you with your life as a whole these days? Please indicate a number between 0 (dissatisfied) and 10 (satisfied)”⁹

Stemming. De affectieve component van geluk wordt gemeten met 14 vragen over gevoelens, zoals ‘boosheid’, ‘liefde’, ‘angst’ en ‘trots’. De vraag is steeds of men dat gevoel gisteren¹⁰ al dan niet ervaren heeft. Uit de antwoorden is per land het gemiddeld aantal ‘ja’ antwoorden berekend op vragen naar positieve gevoelens en vragen naar negatieve gevoelens. Vervolgens is een ‘gevoelsbalans’ berekend door het gemiddeld

⁸ Wanneer we een land beschouwen en er van uitgaan dat er in dat land j relevante religieuze groepen zijn ($i=1, 2, \dots, j$), met n_i als het aantal mensen in de bevolking dat religie i aanhangt en N als de omvang van de totale bevolking, dan is de mate van religieuze diversiteit (D_2) in land j gelijk aan:

$$D_2 = 1 - \sum_{i=1}^j \frac{n_i^2}{N^2}$$

In de formule (Shih’s D_2 index of religious diversity) zitten natuurlijk impliciete aannames over diversiteit. Een fictief land met slechts twee religies die allebei een aandeel hebben van precies 50% krijgt volgens de gebruikte diversiteitsformule een score van 0,5. Dat is bijvoorbeeld lager dan de diversiteitscore van Nederland, terwijl je ook zou kunnen betogen dat de religieuze tegenstelling nooit sterker kan zijn dan in een 50-50-scenario. In de hier gebruikte formule wordt meer de nadruk gelegd op de aanwezigheid van een groot aantal religies (van enige omvang) dan op een duidelijke tegenstelling tussen twee religies.

⁹ Deze vraag is gebruikt in de Gallup World Poll. In veel landen is ook een vrijwel identieke vraag gesteld in het kader van de World Values Survey en enkele andere studies. Als in een land in de periode 2000-2009 meerdere enquêtes deze vragen gebruikt hebben, nemen wij de gemiddelde score.

¹⁰ Gevoel van ‘gisteren’ is geen goede indicatie voor het geluk van individuele personen, omdat men een goede of een slechte dag kan hebben gehad. Het gemiddelde in de bevolking is echter wel bruikbaar, omdat daarin de toevalsfluctuaties tegen elkaar wegvallen. Een voordeel van het vragen naar gevoel van gisteren is dat de kans op respons vertekening hierdoor gereduceerd wordt.

aantal negatieve gevoelens af te trekken van het gemiddeld aantal positieve gevoelens. Deze gegevens hebben betrekking op de periode 2006-2009.

Tevredenheid. De cognitieve component van geluk wordt gemeten met de volgende vraag:

Stelt u zich een ladder voor met treden die genummerd zijn van 0 aan de onderkant tot 10 aan de bovenkant. Laten we zeggen dat de bovenkant van de ladder het best mogelijke leven vertegenwoordigt en de onderkant van de ladder het slechtst mogelijke leven. Als de bovenste trede een 10 is en de onderste trede een 0, op welke trede van de ladder vindt u dan dat u op dit moment staat?

Controlevariabelen

Eventuele statistische verbanden tussen geloof en geluk kunnen veroorzaakt zijn door landkenmerken die niets met geloof van doen hebben. Wanneer Boeddhistische landen bijvoorbeeld slecht scoren op geluk, hoeft dat niet te betekenen dat Boeddhisme geluks-ondermijnd werkt omdat Boeddhistische landen relatief arm zijn en armoede verantwoordelijk is voor het relatief lage geluk. In dit artikel wordt daarom gecontroleerd voor de variabelen ‘welvaart’ en ‘rechtsstaat’. Deze variabelen zijn uitgekozen vanwege hun geringe inhoudelijke overlap met geloof en vanwege het feit dat ze beiden sterk correleren met geluk. Door de impact van deze invloedrijke factoren uit de samenhang tussen religie en geluk te ‘filteren’ wordt het ‘pure effect’ van geloof op geluk beter zichtbaar.

Welvaart: Als criterium voor de welvaart van landen zijn in dit artikel gegevens van de Wereldbank gebruikt. Deze cijfers hebben betrekking op het Bruto Binnenlands Product (BBP) per capita, gecorrigeerd voor prijspeil. De gegevens gaan over het jaar 2005.

Rechtsstaat: Ook de gegevens over de rechtsstaat komen van de Wereldbank (Kaufmann, 2008). De kwaliteit van de rechtsstaat is gemeten aan de hand van a) het voorkomen van misdaad, b) de effectiviteit van het strafrecht en c) de afdwingbaarheid van contracten. Hierbij is gebruik gemaakt van diverse bronnen, naast misdaadstatistiek ook enquêtes onder buitenlandse zakenmensen. De hier gebruikte gegevens hebben betrekking op het jaar 2006.

Al deze variabelen¹¹ zijn opgenomen in het databestand ‘States of Nations’ (Veenhoven 2010c) dat deel uitmaakt van de World Database of Happiness. Dit databestand is beschikbaar op verzoek¹².

1.3. Analyse

De gegevens over geloof en geluk in landen worden eerst tegen elkaar afgezet in ‘scattergrams’. Daaruit kan op het oog worden gezien of er enig verband is, in welke richting dat verband gaat, of het verband lineair is of niet en of er landen zijn die buiten het algemene patroon vallen. De sterkte van lineaire verbanden wordt uitgedrukt in corre-

¹¹ In dat bestand hebben de hier gebruikte variabelen de volgende labels: geluk: HappinessLSBW10.11_2000.09, stemmingsniveau: HappinessYesterdayABS_2006.08, tevredenheid: HappinessBW10.11_2000.08, koopkracht: RGDP_05, Rechtsstaat: RuleLaw_2006, Religiositeit: Religiousness2_1998.2008, Religieuze diversiteit: ReligiousDiversity_2001, percentage Protestanten: ReligionProtestant_2004, percentage Katholieken: ReligionCatholic_1996.2005, percentage Moslims: ReligionMuslim_2004, percentage Joden: ReligionJew_1998, percentage Boeddhisten: ReligionBuddhists_2006, percentage Hindoes: ReligionHindu_2006.

¹² De ‘States of Nations’ datafile wordt op verzoek beschikbaar gesteld aan geïnteresseerden. Verzoeken kunnen worden gericht aan Maarten Berg (berg@fsw.eur.nl) of Ruut Veenhoven (veenhoven@fsw.eur.nl).

latiecoëfficiënten. Wanneer wordt gecontroleerd voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat, wordt gebruikt gemaakt van partiële correlaties.

Anders dan landvergelijkende studies van econometrische snit doen wij geen regressie-analyse met een groot aantal variabelen, want wij hebben twijfels over de toepasselijkheid van die methode op een beperkt aantal landen. Elders gaan we uitgebreider op deze methodologische discussie in (Berg en Veenhoven, 2010).

Anders dan gebruikelijk doen wij ook geen toets op ‘significantie’ van de door ons gevonden verbanden. Die toetsen informeren over de kans op een fout van de eerste soort: de kans op een statistisch effect in de steekproef, terwijl dit effect niet in de populatie bestaat. Aangezien er hier geen sprake is van een random steekproef (alle landen waarvoor de relevante gegevens beschikbaar zijn, zijn gebruikt), heeft de p-waarde geen toegevoegde waarde ten opzichte van de ‘effect size’ (de correlatie coëfficiënt) en de ‘N’ (het aantal gebruikte landen). Wel kan onderscheid worden gemaakt tussen zwakke correlaties (0.20-0.30), sterke correlaties (0.30-0.50) en zéér sterke correlaties (>0.50).

1.4. Landen

Van 142 landen zijn vergelijkbare geluksscores bekend. Het gaat niet alleen om welvarende, grote en/of invloedrijke landen, maar ook om een aanzienlijk aantal landen uit Afrika, Azië en Latijns Amerika. Voor de onafhankelijke variabelen liggen de aantallen iets lager, wat leidt tot een verkleining van het aantal landen dat daadwerkelijk kan worden gebruikt voor (alle) analyses. Voor het percentage protestanten, het percentage katholieken en het percentage moslims speelt dit nauwelijks een rol. Als het gaat om het percentage Joden en het percentage Boeddhisten ligt het aantal beschikbare landen wel substantieel lager dan 142. Voor het percentage Hindoes is het aantal beschikbare landen zó klein dat verantwoorde conclusies niet mogelijk zijn. De resultaten zijn toch opgenomen voor de volledigheid. Het controleren voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat leidt nauwelijks tot een verlaging van het aantal landen. Deze variabelen kennen namelijk een uitstekende dekking in een groot aantal landen.

Zoals gezegd zijn gescheiden analyses uitgevoerd voor de ‘Westerse wereld’. Deze analyses hebben betrekking op 22 landen: Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Groot-Brittannië, Ierland, IJsland, Italië, Luxemburg, Nederland, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland.

2. Resultaten

2.1. *Mate van religiositeit en geluk in landen*

Er is een duidelijk negatief verband tussen hoe belangrijk mensen God zeggen te vinden en hoe gelukkig het land is waarin deze mensen leven. De onderzoeksresultaten staan weergegeven in Tabel 1¹³ en zijn visueel weergegeven in Figuur 1.

	Correlatie met geluk	Controle voor welvaart	Controle voor rechtsstaat
Alle landen			
Belang dat aan God wordt gehecht	-0.30 (n=91)	+0.19	+0.14
Westerse landen			
Belang dat aan God wordt gehecht	-0.29 (n=22)	-0.28	+0.11

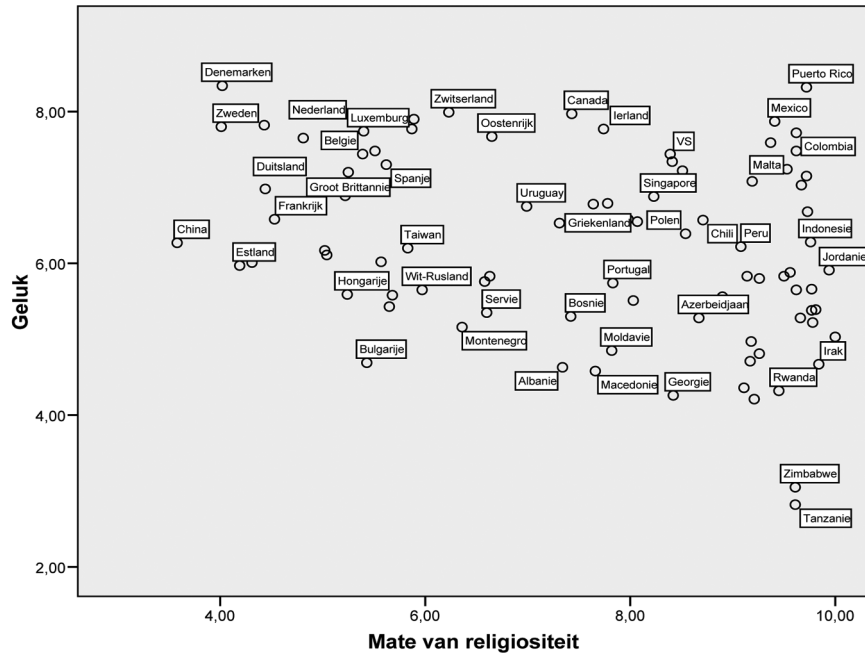
Tabel 1: Mate van geloof en geluk 91 landen rond 2005

Hoe belangrijker God wordt geacht, hoe ongelukkiger het land ($r = -0.30$). In het meest gelukkige land ter wereld, Denemarken, wordt weinig belang gehecht aan God, terwijl zeer religieuze landen als Zimbabwe tot de meest ongelukkige landen behoren.

Dit sterke negatieve verband verdwijnt en slaat zelfs om in een enigszins positief verband wanneer wordt gecontroleerd voor welvaart ($r_p = +0.19$) of voor de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = +0.14$). Religieuze landen zijn grotendeels arme landen (de VS is een uitzondering op deze regel) en landen waar de rechtsstaat niet tot volle ontplooiing is gekomen.

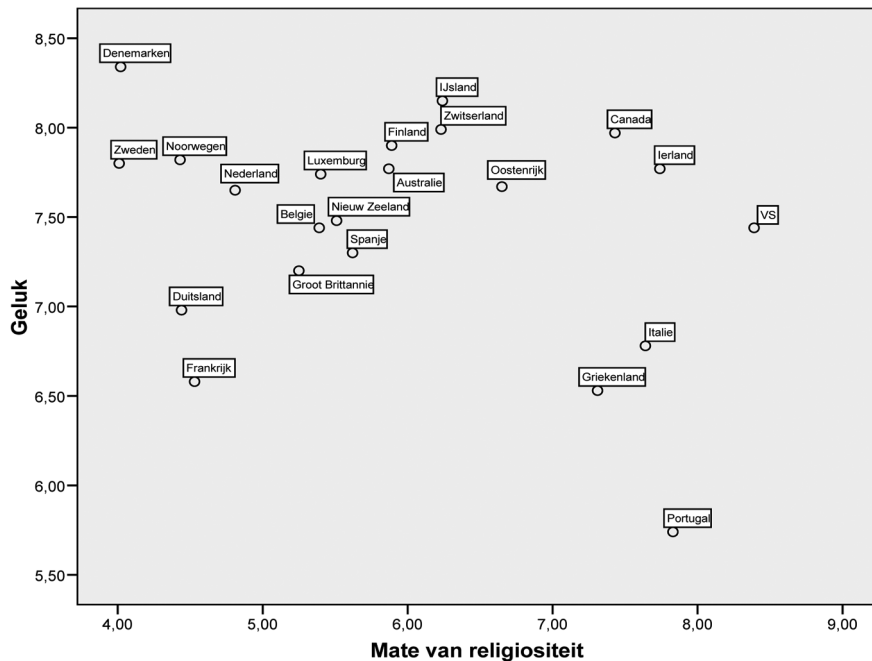
¹³ Over het algemeen wijken de resultaten voor 'stemming' en 'levenstevredenheid' weinig af van de resultaten voor 'overkoepelend geluk'. We presenteren daarom alleen de resultaten voor 'overkoepelend geluk'. De resultaten voor 'stemming' en 'levenstevredenheid' worden echter op verzoek beschikbaar gesteld.

Figuur 1: De mate van religiositeit en geluk in 91 landen

Het is opmerkelijk dat ook wanneer we ons uitsluitend richten op Westerse landen die gekenmerkt worden door relatieve welvaartshomogeniteit, er evengoed een duidelijk negatieve samenhang is tussen religiositeit en geluk ($r = -0.29$).

De bijbehorende scattergram is weergegeven in Figuur 2. De religieuze Zuid-Europese landen (zoals Griekenland en Portugal) zijn duidelijk minder gelukkig dan de minder religieuze Noord-Europese landen. Dit negatieve verband blijft overeind na controle voor welvaart ($r_p = -0.28$). Opvallend genoeg slaat het teken wel om na controle voor de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = +0.11$).

Figuur 2: De mate van geloof en geluk in 22 Westerse landen

2.2. De aard van geloof en geluk in landen

Wanneer we aanhang van verschillende religies met elkaar vergelijken in relatie tot geluk in landen, springen duidelijke verschillen in het oog. De onderzoeksresultaten staan in Tabel 2.

Een groot percentage Protestanten in een land hangt samen met een hoog gemiddeld geluk. Het is echter de vraag in hoeverre dat komt door het Protestantisme zelf. Landen met veel Protestanten zijn namelijk doorgaans rijker en hebben een goed ontwikkelde rechtsstaat. Dit blijkt uit de partiële correlaties ($r_p = +0.07$ na controle voor welvaart en $r_p = +0.03$ na controle voor de rechtsstaat) die duidelijk minder groot zijn dan de simpele correlatie ($r = +0.28$). In de deelverzameling van Westerse landen is de samenhang nog sterker. De gewone correlatie is maar liefst 0.63, terwijl controle voor welvaart de sterkte van het verband niet aantast ($r_p = +0.67$). Controle voor de kwaliteit van de rechtsstaat leidt wel tot een zwakker verband ($r_p = +0.20$).

Wanneer we kijken naar het aantal Katholieken, zien we overeenkomsten en verschillen met het Protestantisme. Een overeenkomst is dat ook het aantal Katholieken duidelijk positief samenhangt met het geluk ($r = +0.41$). Een verschil is echter dat voor het percentage Katholieken de partiële correlaties minder afwijken van de simpele correlatie. Ook wanneer gecontroleerd wordt voor welvaart ($r_p = +0.37$) of de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = +0.44$), blijft Katholicisme positief samenhangen met geluk. Het lijkt erop dat ook deze religie zelf een onafhankelijke bijdrage levert aan het geluk in landen,

althans op mondiaal niveau. Het is opmerkelijk dat de resultaten in Westerse landen compleet anders zijn. Nu is er een duidelijk *negatieve* samenhang tussen het aantal Katholieken en geluk ($r = -0.41$). Na controle voor welvaart is dit negatieve verband zelfs nog iets sterker ($r_p = -0.51$). Na controle voor de rechtsstaat vinden we echter slechts een bescheiden verband ($r_p = -0.05$). Kennelijk functioneert de rechtsstaat minder goed in landen met veel katholieken.

De Islam vertoont een negatief verband met geluk ($r = -0.30$). Dit negatieve verband verdwijnt grotendeels wanneer gecontroleerd wordt voor welvaart ($r_p = -0.08$) of voor de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = -0.14$). Kennelijk zijn Islamitische landen doorgaans armer en hebben zij een slechter functionerende rechtsstaat. Wanneer we kijken naar Westerse landen (landen dus waar Moslims een minderheidsgroep zijn), dan vinden we nauwelijks een verband tussen het percentage moslims en het geluk ($r = -0.04$). Dit geldt ook na controle voor de welvaart ($r_p = -0.05$) of de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = -0.15$).

Een verhoudingsgewijs groot aantal Joden in een land hangt nauwelijks samen met het geluk van dat land ($r = +0.04$ op mondiaal niveau). Ook als wordt gecontroleerd voor welvaart ($r_p = -0.02$) of de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = +0.00$) blijft de samenhang zeer bescheiden. Ook wanneer we de resultaten binnen de deelverzameling van Westerse landen beschouwen, zien we geen sterke samenhangen.

Veel sterker zijn de resultaten voor het percentage Boeddhisten in landen. De invloed van het Boeddhisme lijkt op grond van deze resultaten een zeer negatieve, al kan niet met zekerheid worden gezegd dat er sprake is van een causaal effect. Wanneer we op wereldniveau kijken vinden we een correlatie van -0.32 . Ook wanneer gecontroleerd wordt voor welvaart ($r_p = -0.27$) of de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = -0.32$), vertoont een verhoudingsgewijs groot aantal Boeddhisten in een land een negatieve samenhang met het geluk. Wanneer we ons beperken tot de Westerse landen zijn de samenhangen vanzelfsprekend veel minder sterk. Aangezien het aandeel van Boeddhisten in Westerse landen zo gering is, kan hun invloed op het nationale geluk in die landen ook geen grote zijn.

Wanneer we kijken naar het percentage Hindoes dan zien we een enorm verschil tussen de simpele correlatie ($r = -0.39$) en de partiële correlatie na controle voor welvaart ($r_p = -0.03$). Het aantal landen waarop deze resultaten gebaseerd zijn is echter zó klein dat nauwelijks enige betekenis kan worden toegekend aan deze resultaten. De landen waarvoor wél gegevens beschikbaar zijn, zijn zonder uitzondering landen waar het Hin-

doeïsme een rol van betekenis speelt. Het is daarom onmogelijk om een aparte analyse te doen voor de deelverzameling van Westerse landen.

Variabele	Correlatie met geluk	Controle voor welvaart	Controle voor rechtsstaat
Alle landen			
% Protestant	+0.28 (n=128)	+0.07	+0.03
% Katholiek	+0.41 (n=121)	+0.37	+0.44
% Moslim	-0.30 (n=138)	-0.08	-0.14
% Joods	+0.04 (n=79)	-0.02	+0.00
% Boeddhist	-0.32 (n=54)	-0.27	-0.32
% Hindoe	-0.39 (n=10)	-0.03	-0.30
Westerse landen			
% Protestant	+0.63 (n=21)	+0.67	+0.20*
% Katholiek	-0.41 n=22-	-0.51	-0.05
% Moslim	-0.04 n=22)	-0.05	-0.15
% Joods	+0.04 (n=21)	-0.08	-0.05
% Boeddhist	-0.11 (n=17)	-0.17	-0.19
% Hindoe	-	-	-

Tabel 2: Aanhang van verschillende geloven en geluk in 142 landen rond 2005

2.3. *Religieuze diversiteit en geluk in landen*

Een grote religieuze diversiteit hangt samen met lagere nationale geluksscores. Dit valt af te lezen uit Tabel 3. Wanneer we op mondiaal niveau kijken dan vinden we een negatieve correlatie van -0.25 . Deze negatieve samenhang is ook visueel zichtbaar in Figuur 3. Opmerkelijker dan dit licht negatieve verband is het feit dat de partiële correla-

ties eveneens negatief zijn en zelfs sterker negatief zijn dan de nulde-orde correlatie. Na controle voor welvaart is de partiële correlatie ($r_p = -0.30$) en na controle voor de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = -0.31$).

	Correlatie met geluk	Controle voor welvaart	Controle voor rechtsstaat
Alle landen			
Religieuze diversiteit (n=142)	-0.25	-0.30	-0.31
Westerse landen			
Religieuze diversiteit (n=22)	+0.10	+0.22	-0.13

Tabel 3: Religieuze diversiteit en geluk in 142 landen rond 2005

Wanneer we ons beperken tot Westerse landen vinden we zeer afwijkende resultaten. We vinden nu een ietwat *positieve* samenhang ($r = +0.10$). Hoewel gelukkige landen als Denemarken en IJsland vrij homogeen zijn op het punt van religie, kennen andere gelukkige landen (bijvoorbeeld Nederland, Canada, Australië en de VS) een grote mate van religieuze diversiteit. De licht positieve samenhang blijft bestaan na controle voor welvaart ($r_p = +0.22$) of de kwaliteit van de rechtsstaat ($r_p = +0.13$).

2.4. *Verbanden met componenten van geluk*

In het bovenstaande hebben we steeds gerekend met antwoorden op de vraag naar algemene levensvoldoening, die in de systematiek van Veenhoven staat voor ‘overall happiness’. Zoals gezegd hebben wij ook gegevens over ‘stemming’ en ‘tevredenheid’ in landen die staan voor de ‘affectieve’ en de ‘cognitieve’ component van geluk. Het is denkbaar dat deze componenten zich anders verhouden tot geloof. Bij analyse zien we echter vrijwel geen verschil. Alleen in het geval van religieuze diversiteit bleek een negatiever samenhang met geluk ($r = -0.25$) dan met stemming ($r = -0.06$). Na controle voor welvaart is de correlatie met geluk -0.30 en met stemming slechts -0.08 .

3. **Discussie**

We begonnen dit artikel met drie vragen die we nu kunnen beantwoorden. Na deze vragen over ‘feiten’ bespreken en enige verklaringen voor de uitkomsten en bezien ten slotte de implicaties van deze studie.

3.1. *Samenvatting van de resultaten*

De eerste vraag was of mensen gelukkig zijn in landen waar geloof een grote rol speelt. Het antwoord is ontkennend. We hebben vastgesteld dat de mate van geloof in een land

negatief samenhangt met geluk, ook in het Westen. Deze studie biedt dan ook geen steun aan de visie dat secularisering reden is tot zorg.

De tweede vraag was of de aard van geloof daarbij uitmaakt. Die vraag kan bevestigend beantwoord worden. In landen met een hoog percentage Protestanten of Katholieken blijken de mensen relatief gelukkig te zijn, terwijl mensen in landen met veel Moslims of Boeddhisten relatief ongelukkig zijn.

De derde vraag was of religieuze diversiteit afbreuk doet aan geluk. Het antwoord op die vraag is gemengd. Op mondiaal niveau lijkt religieuze diversiteit het nationale geluk te ondermijnen. Hoewel niet zeker is dat het om een causale relatie gaat, wijst het feit dat het negatieve verband tussen religieuze diversiteit en geluk ook na controle voor welvaart en de kwaliteit van de rechtsstaat overeind blijft daar wel enigszins op. Binnen de context van Westerse landen hangt religieuze diversiteit echter (licht) *positief* samen met geluk.

3.2. Verklaring van de resultaten

Een eerste vraag is of de hier gepresenteerde feiten wel een adequate reflectie van de werkelijkheid bieden. Als dat zo is, is een volgende vraag waarom die feiten zo liggen.

Geluk onmeetbaar?

Onwettig resultaat van geluksonderzoek wordt nogal eens afgedaan met de stelling dat geluk eigenlijk niet te meten valt en dat geluk ook niet vergelijkbaar is tussen culturen. Die methodische verklaring valt echter niet vol te houden. Over de meetbaarheid van geluk is al het nodige gezegd in de methoden sectie (§ 2.2). In aanvulling daarop kan worden opgemerkt dat het onderzoek naar geluk met de hier gebruikte methode in de afgelopen jaren een enorme vlucht heeft genomen en dat dit onderzoek een schat aan resultaten heeft opgeleverd, die goed replicerbaar zijn gebleken en die ook goed interpreteerbaar zijn. Het feit dat mensen in rijke, democratische en goed bestuurd landen gelukkiger zijn dan in arme, dictatoriale ‘failed states’ is moeilijk verenigbaar met de opvatting dat geluk cultureel relatief is. Het feit dat nationale geluksscores ook kunnen veranderen in de tijd, vaak als duidelijke reactie op belangrijke maatschappelijke, politieke of economische veranderingen, pleit ook sterk voor de methodologische kracht van het empirisch geluksonderzoek. Tot slot is het ook zo dat studies *binnen* landen tal van duidelijke patronen laten zien. Zo zijn getrouwde mensen gelukkiger dan ongehuwde mensen, is er een duidelijke invloed van persoonlijkheid op geluk, etc. Deze en vele andere resultaten zijn gedocumenteerd in de ‘World Database of Happiness’ (Veenhoven, 2010). Wie desondanks blijft beweren dat geluk niet meetbaar is heeft veel uit te leggen.

Waarom hangt religiositeit samen met minder geluk?

Zoals we gezien hebben zijn mensen *minder* gelukkig, naarmate geloof in hun land een grote rol speelt. Dit negatieve verband op mondiaal niveau kan volledig worden toegeschreven aan de lagere welvaart en de gebrekkige rechtsstaat in de meer gelovige landen. Na controle voor die factoren slaat het verband dan ook om naar licht positief. Dat kan betekenen dat geloof toch wel bevorderlijk is voor geluk, althans in de minder moderne samenlevingen van deze tijd. Het is echter ook mogelijk dat geloof de maatschappelijke modernisering vertraagt en dat zou het geluk nadelig beïnvloeden, omdat de moderne industriële samenleving beter blijkt aan te sluiten op de menselijke aard dan de traditioneel agrarische samenleving (Veenhoven, 2005). Als dat het geval is heeft Marx gelijk met zijn typering van religie als “opium van het volk”; geloof verlicht dan die het tegelijkertijd in stand houdt. Toetsing van deze verklaringen valt buiten het bestek van deze studie.

Ook wanneer we uitsluitend naar Westerse landen kijken, dan zien we dat er een negatief verband is tussen religiositeit en geluk. Het grote verschil met de analyse op mondiaal niveau is dat dit negatieve verband blijft bestaan na controle voor welvaart. Religiositeit lijkt in die condities dus negatief uit te pakken voor het geluk.

Waarom hangt het Protestantisme samen met meer geluk?

Zoals gezegd is er op mondiaal niveau een duidelijke positieve samenhang tussen het percentage Protestanten in een land en het geluk van de gemiddelde burger. Wanneer gecontroleerd wordt voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat verdwijnt dit positieve verband vrijwel volledig. Het Protestantisme lijkt dus op zichzelf niet geluksbevorderend te zijn, maar wel is het zo dat Protestantse landen gemiddeld rijker zijn en een beter functionerende rechtsstaat hebben. De vraag is dan of de grotere rijkdom en de beter functionerende rechtsstaat in Protestantse landen toevallig zijn (in welk geval het verband tussen Protestantisme en geluk spurieus van aard is) of dat het Protestantisme bevorderlijk is voor welvaart en goed functionerende rechtsstaat. Deze laatste interpretatie zou aansluiten bij Weber's (1958) beschouwingen over de Protestantse werkhethiek en bij de nadruk van deze religie op zuinigheid en de ontplooiing van persoonlijke talenten. De link tussen Protestantisme en een goed functionerende rechtsstaat is wellicht historisch te beargumenteren. Het Protestantisme is immers ontstaan vanuit onvrede over de misstanden in de Katholieke kerk.

Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat Protestantisme binnen de Westerse landen zelfs nog sterker samenhangt met geluk. Een verklaring zou kunnen zijn dat het individualisme van het Protestantisme goed aansluit bij de dominante, individualistische cultuur in het Westen. Een andere verklaring zou (nogmaals) kunnen zijn dat de westerse landen met veel Protestanten een beter functionerende rechtsstaat hebben. Wanneer gecontroleerd wordt voor de kwaliteit van de rechtsstaat verdwijnt een groot deel van het verband. Dit sluit ook aan bij het beeld van corruptie, belastingontduiking en nepotisme in de Mediterrane (Katholieke) landen.

Waarom scoort het Katholicisme beter op mondiaal niveau dan binnen Westerse landen?

Op mondiaal niveau zagen we ook een positief verband tussen het percentage katholieken en gemiddeld geluk in landen. In dit geval doet controle voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat veel minder af aan de samenhang. Kennelijk zijn landen met veel Katholieken niet speciaal arm of rijk. Dat lijkt ook wel te kloppen. Tegenover vrij welvarende Katholieke landen (Italië en Ierland), staat een grote groep Latijns Amerikaanse landen die qua welvaart tot de mondiale middenmoot behoort. Ook op het punt van de rechtsstaat scoren Katholieke landen niet speciaal bovengemiddeld. Dat er toch sprake is van een positieve samenhang tussen Katholicisme en geluk, lijkt er op te duiden dat het Katholicisme in zichzelf geluksbevorderend werkt. Wellicht heeft dit te maken met het feestelijke, Bourgondische karakter van het Katholicisme. Verder is het Katholicisme in vergelijking met bijvoorbeeld het Protestantisme of de Islam wellicht wat flexibeler in de leer en draagt de katholieke cultuur misschien wat meer bij tot instandhouding van een sociaal netwerk.

Binnen de Westerse context zien we dat het Katholicisme juist slecht scoort. Het lijkt erop dat dezelfde kenmerken van het Katholicisme die op mondiaal niveau samenhangen met *meer* geluk, in het Westen juist samengaan met *minder* geluk. Hechte gemeenschapsbanden bijvoorbeeld zouden goed kunnen passen in traditionele, agrarische maatschappijen, terwijl in een moderne maatschappij juist meer behoefte is aan individualisme. Verder valt op dat het negatieve verband verdwijnt na controle voor de kwaliteit van de rechtsstaat. Zoals al werd opgemerkt hebben de Katholieke Zuid-Europese landen te maken met een relatief zwakke rechtsstaat.

Ondermijnt de Islam daadwerkelijk het geluk in landen?

De hoeveelheid Moslims in landen hangt negatief samen met het geluk in die landen. Wanneer echter gecontroleerd wordt voor welvaart of voor de kwaliteit van de rechtsstaat, verdwijnt dit negatieve verband echter grotendeels. De Islam ‘an sich’ lijkt dus niet schadelijk voor het geluk van mensen. Wel is het zo dat Islamitische landen doorgaans relatief arm zijn en een slecht functionerende rechtsstaat hebben. De vraag is dan weer of de Islam bijdraagt aan armoede en een slecht functionerende rechtsstaat of dat de welvaart en de kwaliteit van de rechtsstaat exogene variabelen zijn. Men zou kunnen betogen dat de Islam armoede veroorzaakt, gezien het relatief orthodoxe karakter van deze religie en de rem die dit zet op wetenschappelijke vooruitgang. Zo kent de Islam bijvoorbeeld een renteverbod, wat niet bevorderlijk is voor de economische ontwikkeling. Met betrekking tot de rechtsstaat zou kunnen worden gewezen op de grotere verwevenheid tussen kerk (moskee), staat en alledaags leven binnen de Islamitische wereld. Deze verwevenheid wordt onder andere gesymboliseerd door de profeet Mohammed die niet alleen een religieus leider was, maar ook een politicus en een militair. Dit vormt een scherp contrast met het Christendom dat, sinds Augustinus, een duidelijke scheiding kent tussen het geestelijke en het wereldlijke domein. Voor een goed functionerende rechtsstaat valt een dergelijke scheiding uiteraard te prefereren.

Het is echter ook mogelijk om de relatief slechte levensomstandigheden in Islamitische landen te verklaren uit factoren die los staan van de Islam. Men kan dan wijzen op de Europese koloniale interventies in de Arabische landen of op ecologische en klimatologische verschillen met de succesvollere Westerse wereld. Ook is de Islam mogelijk niet de oorzaak van armoede, maar een religie die bij armen tot de verbeelding spreekt. Het is dus moeilijk te bepalen of de Islam zorgt voor lagere welvaart, een slechtere rechtsstaat, en daardoor ook tot minder geluk, of dat het negatieve verband tussen het percentage Moslims en geluk een schijnverband is. Voor de Westerse wereld is het aantal Moslims überhaupt niet van groot belang voor het nationale geluk. Hoewel de Islamisering van de Westerse wereld de laatste jaren een belangrijk politiek thema is, is het aantal Moslims in Westerse landen te gering om van invloed te kunnen zijn op het geluk in die landen.

Waarom hangt het percentage Joden in landen nauwelijks samen met geluk?

Het Jodendom hangt niet betekenisvol samen met geluk, noch op mondiaal niveau, noch in het Westen. Eigenlijk is Israël het enige land ter wereld waar Joden een substantieel deel van de bevolking uitmaken. Een land als de VS herbergt in vergelijking met veel andere landen heel veel Joodse mensen, maar een aandeel van 2% lijkt nog steeds te weinig om daadwerkelijk het nationale geluk te kunnen beïnvloeden. Om eventuele effecten van het Jodendom op geluk te bestuderen zou dan ook een andere onderzoeksopzet nodig zijn. Men zou bijvoorbeeld een representatieve steekproef van Joodse Amerikanen kunnen nemen en hun gemiddelde geluksscore kunnen contrasteren met het Amerikaanse gemiddelde.

Waarom scoort het Boeddhisme zo slecht?

Gezien het kleine aantal Boeddhisten in Westerse landen, is vooral het negatieve verband tussen het aantal Boeddhisten en geluk op mondiaal niveau van belang. Dit negatieve verband blijft bestaan nadat is gecontroleerd voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat. Dit is opmerkelijk, aangezien het Boeddhisme, meer nog dan veel andere religies, een ‘way of life’ is en doorgaans geassocieerd wordt met praktische levenswijsheden. Men moet zich echter realiseren dat het Boeddhisme verschillende varianten kent en dat de aimabele en in het Westen salonfähige Dalai Lama niet kenmerkend is voor alle Boeddhisme dat in Azië gepraktiseerd wordt. Kenmerkend voor de meeste Boeddhistische varianten is echter een zekere onthechting van materiële welvaart, relaties en andere wereldlijke zaken. Vanuit een cognitief perspectief, dominant onder veel filosofen, economen en sociologen, biedt een dergelijk houding grote voordelen. Wanneer geluk bepaald zou worden door de kloof tussen wat men ambieert en hoe het leven daadwerkelijk is, dan zou de Boeddhistische houding van onthechting en lage aspiraties geluksbevorderend uitpakken. Geluk wordt echter niet alleen bepaald door de kloof tussen aspiraties en realiteit, maar vooral door de mate waarin menselijke basisbehoef-

ten worden bevreemd. Het Boeddhisme pakt wellicht geluksondermijnd uit vanwege onthechting van zaken die in feite juist essentiële voorwaarden voor menselijk geluk zijn. Deze redenatie en conclusie sluiten ook aan bij een recente publicatie over geluksadvies in de oude Chinese leer (Guoqing en Veenhoven, 2008).

Waarom pakt religieuze diversiteit anders uit op geluk in Westerse landen?

Misschien wel het meest opmerkelijke resultaat van deze studie is dat op mondiaal niveau grotere religieuze diversiteit samengaat met lagere geluksscores, ook wanneer is gecontroleerd voor welvaart of de kwaliteit van de rechtsstaat. Dat is slecht nieuws voor multi-culturalisten die de mooie kanten van diversiteit benadrukken. Kennelijk wegen de nadelen van religieuze diversiteit zwaarder, zoals onder meer godsdienstoorlogen. Wanneer we binnen de Westerse context kijken, zijn de resultaten echter anders. Nu hangt religieuze diversiteit juist enigszins *positief* samen met geluk. Dat is goed nieuws voor multi-culturalisten, die ook overwegend in de context van westerse samenlevingen opereren.

Waarom gaat religieuze diversiteit samen met groter geluk in Westerse landen? Eén verklaring kan zijn dat multi-culturaliteit in een stabiele, goed functionerende staat van toegevoegde waarde kan zijn. In die visie gedijen mensen het beste in een pluriforme meerkeuze maatschappij waarin er iets te kiezen valt. Mensen kunnen de verschillende subculturen bovendien ervaren als een verrijking. In dat verband zou het ook kunnen zijn dat een beperkte mate van diversiteit geluksbevorderend werkt, maar dat grote etnische en religieuze tegenstellingen (zoals die in veel niet-westerse landen bestaan) het geluk juist drastisch ondermijnen. Een derde verklaring zou kunnen zijn dat de meest gelukkige landen de meeste migranten trekken en dat migranten vaak een ander geloof aanhangen, zo trok de USA in het begin van de 20^e eeuw veel Katholieke migranten uit Zuid Europa en trok West-Europa aan het eind van die eeuw veel migranten uit Marokko en Turkije. In dit geval is sprake van een schijnverband.

Waarom andere resultaten op landniveau dan op individueel niveau?

Eerder onderzoek op het micro niveau van individuen vond dat gelovige mensen meestal een tikje gelukkiger zijn dan ongelovigen, hoewel dit verband niet universeel is (cf. §1.2). Deze studie is op het macro niveau van landen en vind juist minder geluk in landen waar het aantal gelovigen groter is. Op het eerste gezicht zijn die uitkomsten tegenstrijdig, maar bij nader beschouwing kunnen ze toch samengaan. Voor een individu kan religie een positieve bijdrage leveren aan zijn levensgeluk. Wanneer een maatschappij echter veel religieuze mensen kent, kan wat goed is voor het individu echter negatief uitpakken voor het collectief. Zeker in een multiculturele samenleving die veel verschillende religies herbergt, kan religie de tegenstellingen tussen verschillende (groepen) mensen aanscherpen. Die spanningen kunnen vooral explosieve vormen aannemen in traditionele samenlevingen waar religie en staat verweven zijn. In moderne

samenlevingen lijken de gevaren van religieuze diversiteit minder groot en kan deze wellicht zelfs een meerwaarde inhouden.

3.3. *Beleidsimplicaties*

We hebben gezien dat de mate van religiositeit een negatieve samenhang vertoont met geluk, niet alleen op mondiaal niveau, maar ook binnen de context van Westerse landen. Wanneer er sprake zou zijn van een causale relatie (wat niet met zekerheid geconcludeerd kan worden op grond van deze studie), dan zou er vanuit een utilitaristisch perspectief gepleit kunnen worden voor een beperking van de godsdienstvrijheid. Dat middel zou echter wel eens erger kunnen zijn dan de kwaal. Een minder radicale beleidsaanbeveling zou kunnen zijn om religie niet langer actief te bevorderen. Dat zou kunnen betekenen dat subsidies aan kerken, religieuze instellingen en het religieus onderwijs gestopt zouden moeten worden. Dit zou neerkomen op een uitsterfbeleid waarbij niets gedaan wordt om de teloorgang van religie tegen te gaan. Verder lijkt het belangrijk om religieus fanatisme actief te bestrijden.

We hebben ook gezien dat sommige religies bevorderlijker zijn voor geluk dan andere. Met name het Protestantisme scoort goed binnen de Westerse context. Vanuit utilitaristisch perspectief zou dat kunnen betekenen dat het Protestantisme een speciale positie zou moeten krijgen. Echter, ook hier zou het middel (het de facto opheffen van de scheiding tussen kerk en staat) erger kunnen zijn dan de kwaal. Wel zou de overheid zich kunnen bekommeren om Protestantse waarden, zoals bijvoorbeeld het individualisme en de daarmee samenhangende persoonlijke vrijheden.

In Westerse landen hangt religieuze diversiteit (licht) positief samen met geluk en dat feit strookt niet met de opvatting dat de komst van een Islamitische minderheid de kwaliteit van leven daar heeft verminderd. Mede daarom kan geloof beter geen criterium zijn bij toelating van migranten.

Literatuur

- ANDREWS F.M. & WHITEY S.B. (1976), *Social Indicators of Well-being*, Plenum, New York.
- BERG M.C. & VEENHOVEN R. (2010), *Income inequality and happiness in 119 nations. In search for an optimum that does not appear to exist in: BENT G. (ed.) 'Social Policy and Happiness in Europe', ELGAR E. (2010) in press.*
- GALLUP (2009) Gallup World Poll, <http://www.gallup.com/consulting/worldpoll>.
- GUOQING Z. & VEENHOVEN R. (2008), 'Ancient Chinese philosophical advice. Can it help us to find happiness today?', *Journal of Happiness Studies*, 9, 425-443.
- INGLEHART R. (1990), *Culture Shift in advanced industrial society*, Princeton N.J., Princeton University Press.
- KAUFMANN D., KRAAY A. & MASTRUZZI M. (2008), 'Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996-2007', *World Bank Policy*

Research Working Paper No. 4654. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1148386>. Data available at: www.govindicators.org.

SNOEP (2006), *Religie en geluk: gaat dat samen?* Master Thesis Erasmus University Rotterdam.

VEENHOVEN R. (2005), 'Is life getting better? How long and happy do people live in modern society?' in *European Psychologist*, special section on 'Human development and Well-being', 10, 330-343.

VEENHOVEN R. (2009a), 'Groter geluk voor een groter aantal. Is dat mogelijk en wenselijk?', *Ethiek & Maatschappij*, 12, 1, 25-50.

VEENHOVEN R. (2009b), 'How do we assess how happy we are?', in DUTT A.K. & RADCLIFF B. (eds.) *Happiness, Economics and Politics: Towards a multi-disciplinary approach*, Edward Elgar Publishers, Cheltenham UK, 45-69.

VEENHOVEN R. (2010), *World Database of Happiness*, Erasmus Universiteit Rotterdam: <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>.

VEENHOVEN R. (2010a) 'Literature on Happiness and Religion', *World Database of Happiness*, Erasmus University Rotterdam.

VEENHOVEN R. (2010b), 'Findings on Happiness and Religion', *World Database of Happiness*, Erasmus Universiteit Rotterdam.

VEENHOVEN R. (2010c), 'States of Nations, Data file for the cross national analysis of Happiness', *World Database of Happiness*, Erasmus University Rotterdam.

WEBER M. (1958), *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*; Charles Scribner's Sons, New York.

WITTER R.A., OKUN M.A., HARING-HIDORE M.J. & STOCK W.A. (1985), 'Religion and Subjective Well-being in Adulthood: A Quantitative Synthesis', *Review of Religious Research*, 26, 332-342.